

Overlevingsstrategieën en habitateisen van libellen

Tim Termaat – Veldwerkplaats 22 mei 2013

Wat weten jullie al?

Inhoud presentatie

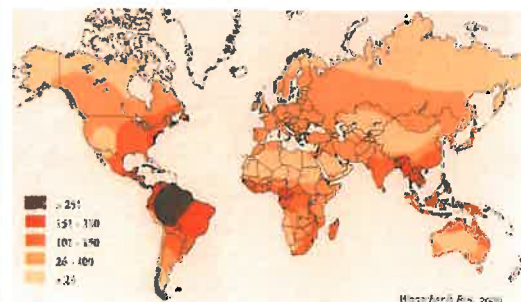
- Inleiding
- Habitatdiversiteit
- Overlevingsstrategieën
- Habitatieisen

Dwergjuffer

Inleiding

Diversiteit

- Wereldwijd: > 5,000 soorten beschreven
- Europa: ~ 125 soorten
- Nederland: 71 soorten, ~ 60 jaarlijks voortplantend

Inleiding

Families en soorten in Nederland

- 9 families

Orde	Onderorde	Familie	Aantal soorten in Nederland
Libellen	Juffers	Beekjuffers	2
		Pantserjuffers	7
		Waterjuffers	16
	Echte libellen	Breedscheenjuffers	1
		Glazenmakers	12
		Rombouten	5
		Glanslibellen	6
		Bronlibellen	1
		Korenbouten	21

Zygoptera

Inleiding

Anisoptera

Inleiding

Ons beeld van een libel...

Libellen zijn waterdieren!

Inleiding

Larven

- Prooien: andere invertebraten & kleine vertebraten
- Vijanden: *vissen*, amfibieën, vogels, invertebraten zoals kevers en grotere libellenlarven. Kannibalisme komt voor!
- Dus: halverwege de voedselketen

Inleiding

Larven

- *Vangmasker*: unieke eigenschap in de klasse der insecten!

Larven

Blauwe glazenmaker jagend op muggenlarven

Uitsluipen

Beekrombout

Uitsluipen

Grote keizerlibel

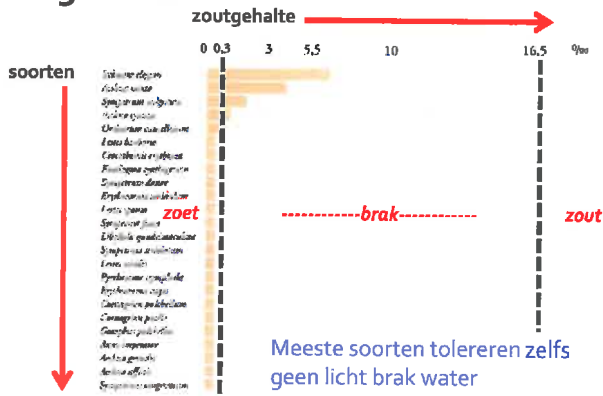
Habitatdiversiteit

- Libellen zijn typische zoetwaterinsecten

Grote keizerlibel

Zoutgehalte

Zoetwaterbiotopen en habitats

- Bijna alle zoetwaterbiotopen worden door libellen gebruikt, zo lang een groot deel van het jaar water aanwezig is.
- Binnen elk biotoop worden verschillende (micro)habitats gebruikt.
- Habitatdiversiteit is dus groot

Belangrijkste libellenbiotopen in Nederland:

Beken & rivieren

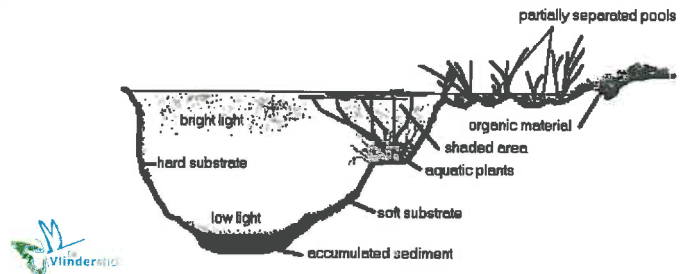
Restgroep...

Habitatdiversiteit

Microhabitats

- Binnen een biotoop kan een groot aantal verschillende (micro)habitats voorkomen

Habitatdiversiteit

Nichedifferentiatie

- In verschillende biotopen en (micro)habitats komen verschillende soorten voor: nichedifferentiatie.
- Gestuurd door verschillende morfologische en fysiologische aanpassingen die soorten hebben ontwikkeld: 'overlevingsstrategieën'.

Overlevingsstrategieën

- Larventypen
- Afweermechanismen tegen predatoren
- Overwinteringstypen

Overlevingsstrategieën

Larventypen echte libellen

4 verschillende larventypen, afhankelijk van het substraat waarin ze leven:

- **Gravers:** graven zich in in het bodemsubstraat
- **Spreiders:** klauterend tussen waterplanten, gebruiken lange poten voor houvast
- **Verstoppers:** Intermediair: tussen dode bladeren op de bodem
- **Grijpers:** tegen stengels van waterplanten, gebruiken korte poten om stevig vast te grijpen

Overlevingsstrategieën

Gravers

- Afgeplat of behaard lichaam
- Sterke korte poten
- Jagen op de tast
- Rombouten, bronlibellen, oeverlibellen

Overlevingsstrategieën

Spreiders

- Lange, uitgespreide poten
- Jagen op zicht
- Glanslibellen, witsnuitlibellen, heidelibellen

Smaragdlibel

Overlevingsstrategieën

Verstoppers

- Afgeplat lichaam
- Sommige rimbouten, niet in NL
- Jagen op tast en zicht
- Facultatief: glanslibellen, korenbouten

Hagenius brevistylus

Overlevingsstrategieën

Grijpers

- Langgerekt, glad lichaam
- Korte grijppoten
- Jagen op zicht
- Glazenmakers

Glassnijder

Overlevingsstrategieën

Afweermechanismen (m.m.v. Hein van Kleef)

- Libellenlarven hebben allerlei morfologische en gedragsmatige aanpassingen om te ontkomen aan predatoren.
- Afweermechanismen variëren per soort en per omstandigheid en zijn deels plastisch
- Aanwezigheid vis belangrijke sturende factor

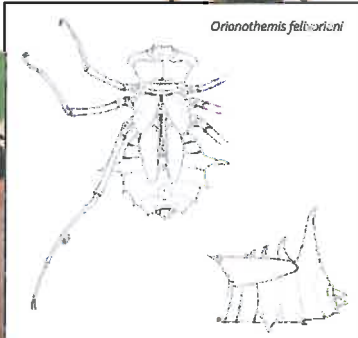
Overlevingsstrategieën

Morfologische afweer

- Dorsale en laterale doorns
- Scherp en naar achter gericht: probleem voor vissen!

Oranothemis felix/orioni

Overlevingsstrategieën

Morfologische afweer

Experiment: overlevingskans bij aanval Baars

Oostelijke witsnuitlibel
lange doorns
100% overleving

Venwitsnuitlibel
middellange doorns
90% overleving

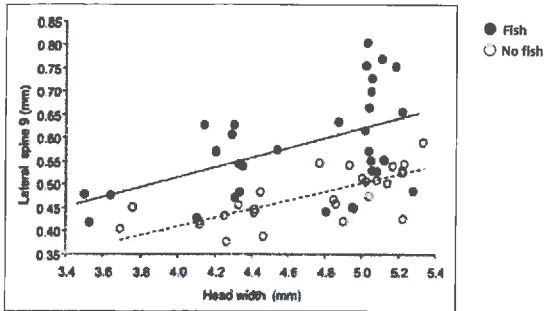

Noordse witsnuitlibel
korte doorns
65% overleving

Mikalojewski & Johansson (2004)

Morfologische afweer

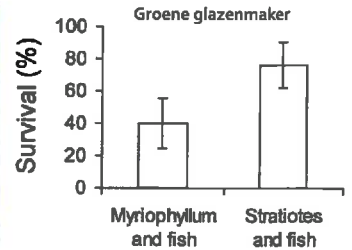

Venwitsnuitlibellen uit meren met vis hebben langere doorns dan uit meren zonder vis

Renaud et al. (2002)

Zelf geen stekels...?

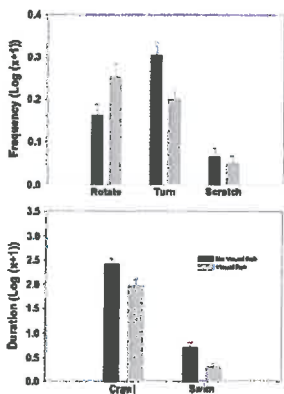

Stekelige bladrozetten van krabbenischaar geven goede bescherming aan larven van vele soorten.

Pantala et al. (2002)

Ontwiklingsgedrag

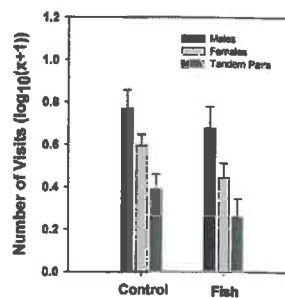
Ischnura verticalis

- Larven beweging minder (opvallend) als visueel wordt vastgesteld dat er vis aanwezig is.

McGuffin & Brink (2012)

Ontwiklingsgedrag

Enallagma ebrium

- Ook imago's bezoeken vaker wateren zonder vis!

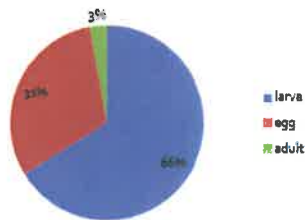

McGuffin et al. (2012)

Overlevingsstrategieën

Overwinteringstypen

- Diapause in de winter, omdat larvale ontwikkeling niet mogelijk is
- Voor soorten van uitdrogende wateren begint diapause al eind zomer
- 3 overwinteringstypen: als larve, als ei en als imago

Overlevingsstrategieën

Type 1: overwinteren in larvenstadium

- Meestal: larven overwinteren 1 of 2 keer, daarna uitsluipen
- Soorten van extreme habitats: meer dan 2x overwinteren
- Sommige pioniersoorten kunnen twee generaties hebben

Overlevingsstrategieën

Voorbeeld: lantaarntje

- Zeer algemene soort, in bijna alle habitats.
- Hoogste dichtheid in habitats geschikt voor snelle groei: warm, stabiel waterpeil, veel voedsel. Larven aangepast aan hoge voedselinname, actief foerageergedrag.
- **Voordeel:** korte generatietijd, veel nakomelingen mogelijk.
- **Nadeel:** veel vijanden en concurrenten aanwezig! Plastische reactie op predatoren nodig. Hoge groeisnelheid is cruciaal voor overleving.

Overlevingsstrategieën

Voorbeeld: gewone bronlibel

- Zeer zeldzame soort van beschaduwde bronbeken: koud water, weinig voedsel, passief jachtgedrag, ingegraven in bodemsubstraat.
- **Voordeel:** weinig concurrentie en weinig predatie.
- **Nadeel:** laag metabolisme & lage voedselinname: tot wel 5 overwinteringen nodig voor het uitsluipen!

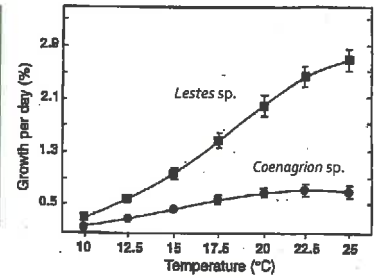

Overlevingsstrategieën

Type 2: overwinteren in eistadium

Voorbeeld: zuidelijke glazenmaker

- Soort van tijdelijke wateren; habitat droogt uit in tweede helft zomer.
- **Voordeel:** nauwelijks predatoren en weinig concurrenten.
- **Nadeel:** hele snelle larvale ontwikkeling nodig; diapause begint al in augustus! Riskante strategie in extra warme jaren...

Ei-overwintersaars van droogvallende wateren groeien inderdaad sneller.

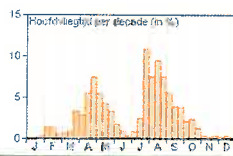
Krishnaraj & Pritchard, 1996

Overlevingsstrategieën

Type 3: overwinteren als imago

Voorbeeld: winterjuffers

- Voortplanting direct na overwintering, heel vroeg in voorjaar
- **Voordeel:** larven krijgen een voorsprong: minder concurrentie van andere soorten.
- **Nadeel:** veel imago's overleven de winter niet.

Overlevingsstrategieën

- Winterhabitat: heidestruiken, graspolen e.d. op beschutte locaties.

Overlevingsstrategieën

Conclusies overlevingsstrategieën:

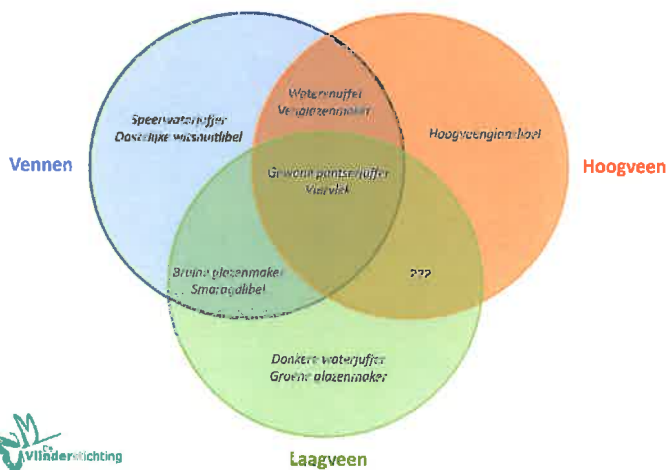
- Verschillende fysieke, fysiologische en gedragsmatige aanpassingen leiden tot nichedifferentiatie en verschillen in specialisatiegraad
- **Habitatgeneralisten** en **habitatspecialisten**
- Habitatspecialisten hebben smalle (extreme) niche en dus specifieke habitateisen
- Hoe meer variatie in microhabitats en hoe beter hun kwaliteit, hoe meer libellensoorten en hoe meer specialisten

Libellen als kwaliteitslabel!

Verschillen in specialisatiegraad

Habitateisen

- Sleutelfactoren habitatkwaliteit
- Soorten van stromend water
- Soorten van stilstaand water
- Voorbeelden habitatspecialisten

© Wijnke van den Berg

Sleutelfactoren

- Waterkwaliteit
  - trofiegraad
  - pH
  - insecticiden
- Waterkwantiteit
  - permanent water of droogval
  - invloed van grondwater/kwel
- Vegetatiestructuren
  - water
  - oeeverzone
  - landhabitat (imago's)
- Bodemsediment

Samenhang!

Soorten van stromend water

Soorten van stromend water

- Hoge zuurstofspanning
  - weinig organische belasting (fosfaat)
  - natuurlijke grondwaterhuishouding
  - voldoende stroming, variatie in stroomsnelheid
  - schaduw
- Variatie in bodemsediment (gravers & verstoppers)
  - grind, zand, slib, detritus
  - voldoende (variatie in) stroomsnelheid
  - dood hout in de beek
- Variatie in vegetatiestructuren (spreiders & grijpers)
  - waterplanten, oeeverplanten, boomwortels
  - niet te intensief schonen & maaien

Soorten van beschaduwde bovenlopen

- Bosbeekjuffer, gewone bronlibel
- Larven zeer hoge zuurstofbehoefte
- BBJ: uitgespoelde boomwortels en in water hangende planten
- GB: detritus-zand mozaïek
- Stroomluwe delen nabij stroomversnelling
- Dood hout!

Soorten van midden- en benedenlopen

- Weidebeekjuffer, blauwe breedscheenjuffer, beekrombout, rivierrombout, gaffellibel
- Larven vrij hoge zuurstofbehoefte
- Juffers: waterplanten, in water hangende oeverplanten
- Rombouten: zand-, slib- en grindbanken
- Natuurlijk beekprofiel (meanders)
- Maaien en schonen: extensief/gefaseerd

Soorten van stilstaand water

Soorten van stilstaand water

- Minder zuurstofgevoelig
- Indirecte reactie op waterkwaliteit: **vegetatiestructuren!**
  - ondergedoken planten
  - drijvende planten
  - emerse vegetatie (hoge en lage helofyten)
  - struiken & bomen op oever (schaduw, dood blad)
- Dus van invloed:
  - troefgraad, pH
  - grondwatersysteem (regenwater, grondwater, kwel)
  - peilfluctuatie
  - bodemtype (zand, veen, klei)
  - stikstof & fosfaat
  - beheerintensiteit

Vegetatiestructuren!

- Meer structuren = meer microhabitats = meer soorten

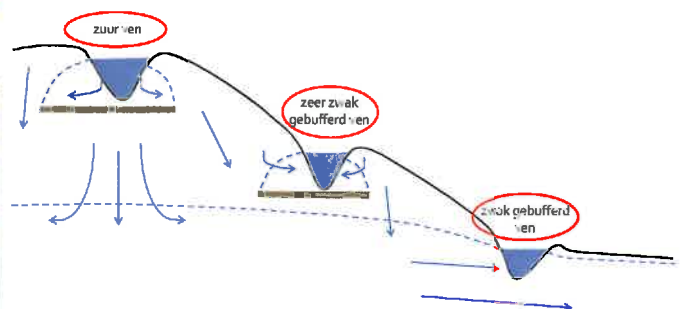
Vegetatiestructuren!

- Vergelijkbare microhabitats kunnen worden gevormd door verschillende plantensoorten
- Uitzondering: groene glazenmaker

Soorten van vennen

- Regenwater: van nature zuur ven
- Lokaal grondwater: zeer zwak gebufferd ven
- Regionaal grondwater: zwak gebufferd ven

Habitatseisen

Soorten van vennen

- Van nature zure vennen: maanwaterjuffer, venglazenmaker, noordse glazenmaker
- Sterk verzuurde vennen: dominantie 'zure vier': gewone pantserjuffer, watersnuffel, viervlek, zwarte heidelibel
- Droogvallende vennen geschikt voor pantserjuffers en heidelibellen
- (Zeer) zwak gebufferde vennen: speerwaterjuffer, oostelijke witsnuitlibel, venwitsnuitlibel
  - Stabiël peil, periodiek contact (lokaal) grondwater
  - Dus: waterhuishouding op orde!
  - Resultaat: veel vegetatiestructuren, vaak kraggevorming (hoogveen)

Habitatseisen

Soorten van hoogveen

- Stabiël (hoog) waterpeil, weinig stikstof
- Randzones meer gebufferd: lokaal grondwater
- Dus: waterhuishouding op orde!
- Resultaat: open kern met bulten en slenken, weinig open water
  - Noordse glazenmaker, hoogveenglanslibel, 'zure vensoorten'
- Randen met meer vegetatiestructuren (als zwak gebufferd ven)
  - Speerwaterjuffer, dwergjuffer, gevlekte glanslibel

Soorten van laagveen

- Donkere waterjuffer, noordse winterjuffer, groene glazenmaker, gevlekte witsnuitlibel
- Stabiel waterpeil
- Helder, vrij voedselrijk water ('gebiedseigen')
- Petgaten en sloten in verschillende stadia van verlandings
- Resultaat: veel verschillende vegetatiestructuren

Verlandingsreeks in De Weerribben:

Van habitateisen naar herstel & beheer...

- Alles begint bij een goede waterhuishouding: anti-verdrogingsmaatregelen
- Variatie is het toverwoord voor beheer: stroming, bodemsediment, [vegetatiestructuren](#)
- Nationale opgave: verdere afname stikstofdepositie

Op weg naar de ultieme kwaliteitslabels...

Bedankt!